

אקזיסטנציאליזם

ואשמה גרמנית

יעקב גולומב

כדור האשמה לשדות אחרים. עליהם גם להתגבר על הנטייה אותה מכנה יאספרס Selbsttäuschung, שמשמעה גם אשליה עצמית, וגם הונאה עצמית המסייעת לגרמנים לברוח מאשמתם, ולחפש תואנות ותירוצים לפשעיהם.

תמורה כזו נדרשת על פי יאספרס כדי להשיג את המטרה המוסרית העליונה של רבים מן ההוגים האקזיסטנציאליסטים, דהיינו - החיים האותנטיים. בהקשר זה הוא מזכיר את המונח הניטשאני של האותנטיות ה- Wahrhaftigkeit, שבז'רגון של ההגות הקיומית משמעו: אמיתות חיים או אותנטיות אישית, בניגוד לאמיתות השכל וההכרה. (ואגב ניטשה היה אחד ההוגים המשפיעים ביותר על הגותו של יאספרס, שגם כתב עליו שני ספרים חשובים ומספר לא קטן של מאמרים). המבחן העליון העומד מול הגרמנים האשמים בפשעי מלחמה הוא - האם יכולים הם להשיג את אמיתות החיים הזאת. לשם כך עליהם להכיר בפשעיהם. שהרי יאספרס חשב כי אורחי גרמניה ברייך השלישי היו נתונים במצב של התנסות קיצונית, שהתנהלותם במסגרתו קבעה את אותנטיות אישיותם או את היעדרה. יתר על כן, לא רק בתקופת המלחמה, אלא גם מיד אחריה מצויים הגרמנים במצב של התנסות קיצונית זה, מה שמכנה יאספרס כ- 'מצבי גבול' (Grenzsituationen). מצבי גבול אלה משמשים אצל רוב הוגי האותנטיות כמבחן-על ליכולתו של האדם להגיע אל החיים האותנטיים, ואף מעוררים אותו לעשות זאת ללא רתע, כי אין לו במצב גבולי כזה לאן להתחמק. ואז נוקט יאספרס ביודעין בלשונו של אבי האקזיסטנציאליזם האירופאי סרן קירקגור ומדבר על "או-או" (Entweder-Oder). כלומר הוא קובע באומץ לב רב - ובל נשכח כי הדברים הללו הושמעו בגרמניה כשנה אחת בלבד לאחר תום המלחמה - שלמעשה רק התנגדות מלאה לנאציזם או קבלתו (הפסיבית או האקטיבית כאחת) יכלו להיות האופציות האמיתיות שעמדו מול אורחי גרמניה. ולכן טוען יאספרס במפגיע: "אתם אחראים למעשי המשטר שסבלתם". ודברים אלה היו בבחינת מדקרות חרב בלבבות הגרמנים שאחרי המלחמה. לא בכדי חיברו זה לא זכה לכל הצלחה אחרי פרסומו שם.

זהו המצב הקיים, לדעתו, באשר להודאה באשמה: או שאתה אשם, אפילו אם היית רק בורג קטן (כטענת אייכמן) או שאינך אשם. אין האשמה ניתנת לחלוקה לתת-אשמות ואין היא ניתנת להצדקה מלאה או חלקית. אם רצחת - אז רצחת - אז רצחת. אם עמדת מן הצד - אז עמדת מן הצד. אם אטמת את אוזניך משמוע, ואת אפך מלהריח, ואם כיסית את עיניך מראות - אתה אחראי לכך במלוא האחריות שיש לאדם על גורלו ועל חייו.

יאספרס מגדיר את האשמה כתוצר של שיח הנשמה עם מצפונה, ועל כן הוא מבקש לעורר את הנפש הגרמנית להיכנס לשיח פנימי על אשמתה

עמדה כזאת מניחה כמובן מאליו - ושוב על פי מודל ההגות האקזיסטנציאליסטית - כי האדם הוא יצור חופשי ועל כן אחראי למעשיו ולמחדליו. כאשר הוא בורח מאחריות זאת, הוא מכונה בפי יאספרס כאן כבעל "מצפון מזויף"; חברו לדעה מעבר לגבול, ז'אן-פול סארטר, כינה מצב זה - mouvaie foi - הונאה עצמית או אמונה רעה.

ואולם הדבר המרכזי, לדעתי, בחיבור זה, הקושר אותו באופן הדוק למסורת החשיבה האקזיסטנציאליסטית, הוא הדרך שבאמצעותה מבקש יאספרס להילחם בגזענות הארית ובלאומונות הגרמנית. כנגד החשיבה

Nציקלופדיה חשובה לפילוסופיה קובעת כי הדבר שהביא את קרל יאספרס לחבר את **שאלת האשמה** (Die Schuldfrage), לפני שישים שנה היה העובדה הביוגרפית שהוא נאלץ להתנסות באמצעות אשתו היהודייה, גרטרוד, בחרדותיו ובתלאותיו של העם היהודי במלחמת העולם השנייה. זה נשמע יפה והרואי אך רחוק מדיוק אידיאי והיסטורי. והרי גם סארטר חיבר ופרסם באותה שנה ממש (1946) את מסתו על דיוקנו של האנטישמי "הרהורים בשאלה היהודית", למרות שמעולם לא היה נשוי.

לעניות דעתי, הטעם העיקרי שהניע את שני ההומניסטים הדגולים הללו של אירופה במאה העשרים להיוקק לסוגיות הללו, היה מעוגן בעובדת היותם הוגים אקזיסטנציאליסטים חשובים בדורם (יאספרס בגרמניה וסארטר בצרפת). ומשמעותית היא העובדה, שמול שתיקתו הרועמת של מרטין היידגר אחרי מלחמת העולם השנייה, מופיעה כאן מעורבותו והאשמתו האישית של יאספרס. והרי ידוע כי היידגר, ב"מכתב על ההומניזם", מתנגד בתוקף לכינוי שכינה אותו סארטר כאקזיסטנציאליסט לכל דבר ועניין. ודאי לא לעניין ההודאה באשמה נוסח יאספרס, שחלק מדבריו בחיבורו מופנים במרומו נגד ידידו היידגר. מכל מקום, כאן ברצוני לעמוד על הזיקות ההדוקות שבין האקזיסטנציאליזם של יאספרס לחיבורו שהופיע לא מכבר בעברית.

יאספרס בספרו אינו מבקש רק שבני עמו ישתכנעו מתבונת טיעוניו, אלא תובע מהם - ברוח המסורת האקזיסטנציאליסטית - לעבור שינוי משמעותי בעמדותיהם הקיומיות, ואף מעורר אותם להמרה יסודית של תודעתם ונפשם. לשם כך הוא משתמש במושג כמו Umkehrung ואף נוקט במושג כמו Verwandlung - מילה בעלת משמעות דתית, המעידה על תמורה יסודית בנפשו ובתודעתו של האדם. לשם תמורה כזאת מבקש יאספרס מבני עמו להתמודד באומץ לב עם עברם ולעמוד נכוחה מול אשמתם ופשעיהם מבלי לטיח דבר ומבלי להעביר את

ההיבט המוסרי, הגם שבדרכים שונות. כאן אין הוא חייב להכיר בערכאה כלשהי חוץ מבמצפוננו האישי".

דברים אלה, המדגישים את ההכרה האישית באשמה, מביאים אותי לעניין האחרון שברצוני להבליט כאן. זאת היא העובדה שיאספרס מסתייג במפורש מתופעת רגש האשם (Schuldgefühl), שכבר ניטשה יצא נגדה בחריפות, משום שהיא מזיקה נפשית לאדם (ובל נשכח כי יאספרס היה גם פסיכיאטר). לכן אין הוא מדבר על תחושות ורגשי אשם, אלא על הכרה אמיצה, מודעת ונוקבת באשמה אישית ובעונש המגיע עליה. ומכאן הוא קובע: "מבחינה פילוסופית, הדרישה בכל עיסוק בשאלות של אשמה היא השיח הפנימי של אדם עם עצמו". ואם אפלטון הגדיר את המחשבה כדיאלוג של הנשמה עם עצמה, הרי שיאספרס מגדיר את האשמה כתוצר של שיח הנשמה עם מצפונה, ועל כן הוא מבקש לעורר את הנפש הגרמנית להיכנס לשיח פנימי זה על אשמתה. אך לא מדובר רק בנפש הגרמנית. אמנם יאספרס כותב על גרמניה ועל הגרמנים, אבל הדברים נכונים גם לפשעים ולזוועות רחבי היקף אחרים, שחלקם בוצעו עשרות שנים אחרי האירועים שיאספרס מצא עצמו מעורב בהם.

וזה מביא אותי להערת הסופית: האם אפשר להפנות כלפי יאספרס עצמו את טיעוניו כלפי אשמתם האישית של הגרמנים בני דורו? הקורא הקשוב חש כי יאספרס הרגיש אשם, למרות היותו הוא עצמו קורבן של המשטר הנאצי; בשל נישואיו ליהודייה, הוא גורש מן הקתדרה לפילוסופיה בהיידלברג בשנת 1937; הוא ואשתו השיגו גלויות רעל במטרה להשתמש בהן כאשר יגורשו למחנות, איום מוחשי, שמימוש נמנע הודות לכניסת הכוחות האמריקאיים להיידלברג כשבועיים לפני הגירוש. למרות כל זאת יאספרס מודה, שבעיניו הוא עצמו אשם בשלוש מבין ארבע הקטגוריות של האשמה שהוא מתווה בחיבורו זה:

אשם במובן הפוליטי, שהרי התגורר כאורח במדינה פושעת (אם כי הוא נמנע מלצאת מגרמניה בשל בריאותו הרעועה ובשל אי רצונו לנטוש את אשתו ולהפקירה להשמדה); אשם במובן המוסרי מכיוון שלא פעל נגד המדיניות או נגד מעשי השלטון הנאצי. גם אשמה מטאפיזית חלה עליו, שהרי אשמה כזאת חלה על כולנו כל הזמן, מכוח היותנו אחראים "לכל עוולה ואי-צדק בעולם, ובמיוחד לפשעים הנעשים בנוכחותנו או בידיעתנו".

אך אם נשווה את המקרה שלו לזה של ידידו היידגר, האשם באשמה העיקרית בעיני, דהיינו באשמה פלילית ממש, הרי שלעומתו יאספרס הוא פושע קטן מאוד.

על כן, כסיכום לפועלו ולחיבורו של קרל יאספרס, יאים אולי דברי ההספד של ויקטור הוגו על וולטר: "ומה היה כלי נשקו - אם לא הקולמוס שבידו?"

דברי פתיחה לכנס לרגל הוצאת המהדורה העברית של קרל יאספרס: שאלת האשמה, בהוצאת מאגנס ויד ושם, מגרמנית: יעקב גוטשלק ודפנה עמית, בעריכת דוד בנקיר ויעקב גולומב

קרל יאספרס

על האדם במושגים של מהויות קבועות מראש ואפריוריות להיוולדו בפועל. והרי כל תורה גזענית מתארת את טבע האדם באופן מהותני, למשל: כאשר אתה שייך לגזע הארי הרי אתה מניה וביה חזק, גבוה, בלונדיני, תכול עיניים, אינטליגנטי ומוכשר מעל לממוצע וכו'. תכונות אלה שייכות למהותך הארית ולא משנה בפועל מי אתה באמת (לדוגמה: פיהרר שחרחר ומגומד). גם החשיבה הפולקיסטית-לאומנית, התופסת את הלאום כמונחים אורגניים טענה, בין היתר, כי מהותו של הגרמני טמונה בדמו ובגזעו הארי, תכונות העולות על מהותם הגזעית של עמים אחרים, ומנוגדות לה.

כנגד השקפות אלה באה החשיבה האקזיסטנציאליסטית של יאספרס, המסרבת להתייחס לטבע האדם ולמהותו, כביכול, הטבעה בו מלידתו. אין האדם טוב מנעוריו או רע, אין הוא מיטיב או מרע בשל מהות כלשהי הטבעה בו, אלא בגלל מה שהוא עושה בעצמו, לעצמו ולעמו כמו ידיו ומתוך חירות בסיסית. בקיצור, יאספרס התנגד ליישם את מושג המהות או הטבע הקבוע אפריורי, על בני אדם או עמים שלמים. לדידו, כמו לדידם של ניטשה וסארטר, כל אדם ואדם הוא פלא ייחודי, חופשי וחד פעמי: מלאך או שטן, כרצונו. הואיל ולאדם אין מהות קבועה ובת-קיימא - ביכולתו לעצב את טבעו בתוך ההקשר ההיסטורי-חברתי המסוים בו הוא ממוקם. אולם הקשר היסטורי-ממשי מסוים זה אינו יכול להגדירו ולקבוע את מהותו הסופית, שכן יכול אדם תמיד לבחור באחת מכמעט אינסוף דרכי תגובה להקשר האמור. הוא יכול לפרשו ככל העולה על רוחו, ויכול להתגבר עליו בהרבה אופנים. יכול הוא להשלים עמו או להיכנע לו מתוך פחדנות וקונפורמיות ניונחה. הוא יכול גם לברוח ממנו. אין ההיסטוריה עושה את האדם, אלא האדם את ההיסטוריה. האדם אינו היצור החברתי - כטענת אריסטו, אלא החברה היא אחת מן היצירות האנושיות.

מכאן נובעות כמה מסקנות, שהחיבור שלפנינו קובע נחרצות: ראשית, אין זה נכון שכל העם הגרמני אשם בפשעי הנאציזם במידה שווה, אלא כל יחיד בן העם הגרמני אשם במידה התואמת את פשעו. דהיינו אין יאספרס מאמין באשמה קולקטיבית אלא אישית בלבד, ועל כן העונש חייב להיגזר על אישים ולא על עמים שלמים. שנית, שום תירוצים מקילים או תואנות היסטוריות, כלכליות, גיאופוליטיות, או כאלה הקשורות לעם או לגזע - אינם רלוונטיים למידת האשמה. שהרי יאספרס כאילו אומר לנו, ברוח אקזיסטנציאליסטית טיפוסית: לא חשוב היכן ומתי נולדת, לאיזה עם או לאיזה גזע. לא חשוב מה קיבלת, אלא חשוב מה עשית עם מה שקיבלת; ועל מה שעשית אתה אחראי לחלוטין ותישא בעונש אישי בהתאם לכך. שלישית, אינך יכול לתרץ את פשעיך מתוך הסתמכות על דוגמות האמונה, למשל זאת הפרוטסטנטית, שרוב הגרמנים החזיקו בה, דהיינו דוגמת החטא הקדמון, שהאדם באשר הוא בשר ודם נולד תמיד אשם בפני האלוהים. בקיצור: הוגה שאינו חושב על בני האדם ועל עמים שלמים כמונחים של מהויות המייחדות אותם מן האחרים, אינו יכול לחשוב גם על בני אדם כמונחים גזעניים. והו טעם פילוסופי נוסף, ולא כל כך נישואיו ליהודייה, לכך שיאספרס התנגד לשלטון הנאצי ולתורת הגזע שלו.

כל הדברים הללו מתומצתים בקביעתו של יאספרס: "לא כל גרמני צריך להיענש על פשעים... לכל גרמני יש סיבה לבחון את עצמו מן